

APŽVALGOS, RECENZIJOS, RODYKLĖ

DALIA BARAUSKAITĖ

DVIKALBYSTĖS PROBLEMŲ TYRIMAS ESTIJOS TSR

Šiuo metu dvikalbystės problemos intensyviai tiriamos ir svarstomos Tarybų Estijoje. Diskusijų atgarsiai pasiekė ir sąjunginę spaudą (plg. Правда 04.01.1988, 09.02.1988 ir kt.). Problemas subrandino prieštaračiai ekonomikoje ir socialinėse sferose, specifinės Estijos TSR istorinės, kultūrinės (Savisaar 1987, 50, 54) ir demografinės aplinkybės (Vahemetsa 1987, 47).

Estijos TSR, be vienos pusės dvikalbystės formų, kurios reprezentuoja Estijos TSR nacionalines mažumas (ukrainiečius, suomių, baltarusius, latvius, vokiečius ir kt.), skiriamos šios svarbiausios abipusės dvikalbystės formos – estų–rusų ir rusų–estų (žr. Пяль 1985, 13). Jau daug metų estų–rusų ir – kiek kukliau – rusų–estų dvikalbystės plėtojimas bei praktinės priemonės yra ypač svarbūs nacionalinių santykių klausimai.

Dabar imta įgyvendinti tam tikrų priemonių ir rusų–estų dvikalbystei ugdyti: Talino pedagoginiame institute įkurta estų kalbos ir literatūros mokytojų rusų mokykloms specialybė, didžiuosiuose miestuose organizuojami estų kalbos kursai; 1980–1987 m. laikotarpiu pasirodė net du estų kalbos vadovėliai (Валмет А., Ууспылд Э., Туру Э. Учебник эстонского языка. Таллин: Валгус, 1981; Leberecht H. Räägime eesti keelt ||Мы говорим по-эстонски. Tallinn: Valgus, 1983), rusų–estų pasikalbėjimų žodynelis (Рейцак А. К. Русско-эстонский разговорник. 6-ое испр. изд. Таллин: Валгус, 1985). Operatyviai leidžiami ir estų–rusų bei rusų–estų kalbų žodynai: 1986 m. išėjo 6-asis J. Tamo estų–rusų kalbų žodyno leidimas (Tamm J. Eesti–vene sõnaraamat. Tallinn: Valgus, 1986) ir 4-asis V. Muhelio rusų–estų kalbų žodyno leidimas (Muhel V. Vene–eesti sõnaraamat. Tallinn: Valgus, 1982).

Estų ir kitų respublikos gyventojų kalbų kontaktams tirti Estijos TSR MA Kalbos ir literatūros institute įkurtas kalbų kontaktų sektorius, leidžiantis žodynus ir straipsnių rinkinius¹. Šiuo metu sektoriaus darbuotojai baigia rengti didelės apimties (per 80 000 žodžių) rusų–estų kalbų žodyną, o iki 1990 m. numatomas parengti ir tritomis estų–rusų kalbų žodynas.

Estų–rusų ir rusų–estų dvikalbystę plėtoja ir terminologai, kurie gausiai leidžia dvikalbius ir keliakalbius įvairių mokslų terminų žodynus. Vien 1980–1987 m. pasirodė dviomis lotynų–estų–rusų medicinos terminų žodynas (Valdes A.,

¹ Вопросы сопоставительного изучения лексики и грамматики на материале эстонского и русского языков. Таллин, 1982; Проблемы эстонско-русского и [русско-эстонского] двуязычия (На материале Эстонской ССР). Таллин, 1985, ir kt.

Veski J. V. Ladina—eesti—vene meditsiinisõnaraamat. Tallinn, 1982—1983 T. 1—2.), chemijos terminų žodynas rusų ir estų kalbomis (Vene—eesti keemiasõnaraamat | Koost. J. Hüsse, H. Karik. Tallinn, 1982), jūreivystės žodynas anglų, estų ir rusų kalbomis (Olev K. Inglise—eesti—vene meresõnastik. Tallinn, 1981), dvi-tomis daugiakalbis gyvulininkystės žodynas (Loomakasvatusterminid eesti, saksa, inglise ja vene keeles. T. 1: Seakasvatus, T. 2: Põllumajandusloomade füsioloogia. Tallinn, 1983—1984). Parengtas ir rusų—estų karinis žodynas (Veskimägi E., Ernits H. Vene—eesti sõjanduse sõnaraamat. Tallinn: Valgus, 1986), histologijos (Histoloogia eesti-, vene- ja ingliskeelne seletav terminoloogia | Koost. J. Tehver. Tallinn, 1985) ir ryšių terminų aiškinamosios priemonės (Vene—eesti sidesõnava-ra | Koost. E. Vatter. Tallinn, 1984).

Vis dėlto šios priemonės, kaip pažymi mokslininkai, savaime negarantuoja pakankamo rusų—estų dvikalbystės lygio ir svarbiausia — estų kalbos teisių respublikoje. Su dideliu susirūpinimu kalbama apie tai, kad Estijos TSR iš tikrųjų nėra priimta įstatymo, kuriame būtų aiškiai suformuluotas estų kalbos vaidmuo respublikos visuomeniniame gyvenime (Hint 1987^b, 49; Ruutsoo 1987, 722), kuris gintų estų kalbą kaip „natūralią ir neginčijamą estų tautos teisę“ (Hint 1987^a)². Pastaraisiais metais, kurie žymi ne tik radikalių ekonomikos, socialinių sferų pertvarkymo, bet ir kokybiškai naujo visuomenės būties apmąstymo pradžią, giliau pažvelgta ir į dvikalbystę, iškelta tokių problemų, kurios ilgą laiką dėl konjunktūros buvo švelninamos arba ir visai ignoruojamos. Tolesnį impulsą diskusijoms Estijos TSR spaudoje ir viešuose pokalbiuose, kuriuos rengia laikraščiai ir žurnalų redakcijos, įvairios kultūros organizacijos, davė M. Hinto straipsnis „Žvelgiant į dvikalbystę be rožinių akinių“, paskelbtas žurnalo „Vikerkaar“ („Vaivorykštė“) 1987 m. 6—7 numeriuose (žr. Hint 1987^b, kiek patrumpintas ir „pakoreguotas“ straipsnis pasirodė ir rusiškame to paties žurnalo variante „Радуга“)³. Nors vienas kitas autoriaus oponentas ir nesuprato straipsnyje keliamų svarbiausių minčių esmės arba savaip jas interpretavo [(žr. Karotom 1987; Михальченко, Шахнарович 1987) dauguma diskusijoje dalyvavusių kalbininkų, filosofų, sociologų, psichologų ir kitų sričių mokslininkų parėmė autoriaus poziciją savo tyrinėjimų ir stebėjimų duomenimis, iškėlė naujų dvikalbystės aspektų.

Šiuo metu konstatuojama, kad dvikalbystė tiek Estijos TSR, tiek ir kitose sąjunginėse respublikose nėra pakankamai moksliskai tyrinėta (Hint 1987^c, 68; Laast 1987, 70). „Labai daug tarybinių sociolingvistų, anot R. Rūtso, darydami išvadas, remiasi ne realiais tyrinėjimais, bet spekuliuoja abstrakčiomis schemomis, kurių pagrindas — stagnacijos periodui būdinga „vieningumo ir vienodumo“ koncepcija. Todėl nepakankamai nušviečiami klausimai dėl galimų neigiamų dvikalbystės padarinių individui, dėl gimtosios kalbos destabilizacijos, veikiant antrajai kalbai, dėl to, kaip ir kokia iš tikrųjų funkcionuoja antroji, t. y. rusų, kalba dvikalbėje aplinkoje (Hint 1987^b, 52; 1987^c, 68, 70).

² Po ilgo darbo ir svarstymų Estijos TSR Kalbos įstatymas buvo priimtas 1989 m. sausio 20 d. (žr.: Tiesa. 1989. Sausio 24).

³ Straipsnis lietuvių kalba paskelbtas rinkinyje „Mintys apie gimtąją kalbą“ (V., 1989).

Kaip ypač pavojingą akciją mokslininkai nurodo metaforišką svarbiausių socio-lingvistikos sąvokų ir terminų vartojimą (Ruutsoo 1987, 723), duodantį pagrindą nepagrįstiems teiginiams ir išvadoms (plačiau apie tai žr. Пялль 1985, 10–11) ir neapgalvotoms praktinėms priemonėms. Absurdišku laikomas terminas „antroji gimtoji kalba“ (Vahemetsa 1987, 49; Laast 1987, 70)⁴. Abejojama, kiek lingvistiškai yra pagrįstas kalbų skirstymas į gimtąją, rusų, TSRS tautų ir užsienio, nes lingvistiniu požiūriu „užsienio“ (es. *võõrkeel* „svetima kalba“) yra bet kuri negimtoji kalba (Hint 1987b, 51; 1987c, 69). Kai sąvokos „pertvarkomos“, dirbtinai atskiriamos rusų ir kitų, vadinamųjų užsienio, kalbų mokymo metodikos. Vis dėlto tai, „kad tarp TSRS tautų nėra politinių sienų, nelengvina tų tautų kalbų mokymosi, todėl ir rusų kalba beveik šimtui milijonų tarybinių žmonių iš esmės yra užsienio kalba“ (Hint 1987b, 51; dar plg. Laast 1987, 70).

Nestabilus ir metaforiškas „dvikalbystės“ sąvokos vartojimas tarybinėje socio-lingvistinėje literatūroje (Пялль 1985, 31) verčia kritiškiau žvelgti ir į esamus statistikos duomenis. 1970 ir 1979 m. TSRS gyventojų surašymo duomenimis Estijos TSR estų, mokančių rusų kalbą, skaičius per 10 metų sumažėjo 4,5 % (1970 m. 27 % respublikoje gyvenančių estų mokėjo rusų kalbą, o 1979 m. jie sudarė 23,3 %) nors estų kalbą laikančių gimtąją gyventojų per tą laiką tik nežymiai padidėjo, (žr. Пялль 1985, 14–16). Šie statistiniai duomenys vis dėlto neatspindi realaus estų–rusų dvikalbystės lygio⁵, nes „pati laisvo kokios nors kalbos, ypač antrosios, mokėjimo problema niekur rimtai nenagrinėjama“ (Пялль 1985, 31; išre-tinta mano – D. B.). Surašymo rezultatai iš esmės priklauso nuo apklausiamojo žmogaus subjektyvios nuomonės apie savo kalbinius sugebėjimus. Dėl to „pasitai-ko daugybė kurioziškų atvejų, kai žmonės, ypač bendrojo lavinimo mokyklų vy-resniųjų klasių mokiniai, neblogger mokantys rusų kalbą, laiko save ta kalba laisvai nekalbančiais. Formaliai jie, ko gera, teisūs, nes tobulai rusų kalbos nemoka. Iš tikrųjų jie mano neteisingai, nes jų rusų kalba iš esmės atlieka svarbiausią funkciją – būti tautų bendravimo priemone“ (Пялль 1985, 32). Suprantama ir nedisku-tuojama yra tai, kad šiuolaikiniame pasaulyje mokėti antrą (trečią, ketvirtą ir t. t.) kalbą yra būtina ir ypač aktualu mažų tautų atstovams (Ruutsoo 1987, 724). Vis dėlto, mokantis bet kurios antros kalbos, nepakanka vien praktinių motyvų (bui-tis, darbo sąlygos, vaikų darželiai ir bendrojo lavinimo sistema, informacijos šalti-niai ir kt.). Ne mažiau svarbi yra ir kultūrinė motyvacija, kuri „kalbos mokymuisi duoda iš tikrųjų savanorišką stimulą“ (Hint 1987b, 51). Šio faktoriaus ignoravimas ir administracinių priemonių pervertinimas kelia nerimą, nes „administracinėmis priemonėmis peršama dvikalbystė yra eksperimentavimas su ištisomis tautomis, jis gali turėti nenumatytų padarinių. Net ir nedidelės klaidos šiuo atveju gali virsti tragedija, kuri paliestų net kelias kartas“ (Hint 1987b, 51).

Paskelbus tezę dėl masiškos ir būtinos sąjunginių respublikų gyventojų dvikal-bystės, susirūpinimą ėmė kelti dvikalbystės vienpusiškumas Estijos TSR (Vahe-

⁴ Kaip sociologijos terminą jį gina N. Karotom (1987).

⁵ 1965 ir 1973 m. Estijos TSR MA Istorijos instituto sociologai tyrė Estijos TSR gyventojų estų–rusų ir rusų–estų dvikalbystę, diferencijavę tris antrosios kalbos mokėjimo laipsnius, todėl jie gavo kitokių rezultatų (Пялль 1985, 33).

metsa 1987, 47). Per pastarąjį dešimtmetį respublikoje įgyvendinta daug estų – rusų dvikalbystės praktinių priemonių: tobulinamas rusų kalbos mokymas mokykloje, rusų kalbos mokymui pradėtas leisti žurnalas „Русский язык в эстонской школе“. Padidėjo net leidinių rusų kalba santykinis svoris, rusų operos statomos vien rusų kalba. Estų – rusų dvikalbystei plėtoti 1977 m. prie Mokslų Akademijos įsteigta Rusų kalbos Estijos TSR problemų mokslinio darbo koordinavimo taryba. Drauge Estijos TSR pastebimas estų kalbos funkcijų siaurėjimas (Kallas 1987, Ruutsoo 1987, 718). Kai kuriose mokymo įstaigose, pvz., Narvos, Silamejės, Kohtla-Jarvės visose specialiosiose vidurinėse mokyklose, Talino milicijos mokykloje, Geležinkelio transporto technikume, dėstoma vien rusiškai; steigiami mišrūs vaikų darželiai; mažėja spaudos gimtąja kalba, ypač verstinės užsienio autorių, mokslo populiarinamosios literatūros, leidinių tautos istorijos, kultūros klausimais; siaurinama televizijos laidų gimtąja kalba apimtis (Ruutsoo 1987, 720–721).

Estų kalba išstumama ir iš mokslo, todėl abejojama, ar tikslinga humanitarinių mokslų disertacijas rašyti vien rusų kalba (Ruutsoo 1987, 719–720). Visuomeninėse įstaigose, darbo kolektyvuose, ypač miestų, estų kalbą pamažu išstumia rusų kalba (Ruutsoo 1987, 718). Konstatuojamas ir nežymus gimtosios kalbos prestižo smukimas Estijos TSR (Savisaar 1987, 54, Ruutsoo 1987, 717).

Silpnai estų kalbą moka vietiniai ne estų tautybės gyventojai (Vilo 1987): oficialiosios statistikos duomenimis, vietinių rusų, mokančių estų kalbą, procentas per 10 metų sumažėjo nuo 12,8 % 1970 m. iki 11,5 % 1979 m., rusų tautybės gyventojų skaičius per tą laiką padidėjo. Nyksta ir ukrainiečių – estų bei latvių – estų dvikalbystė (Пяль 1985, 15).

Tokia padėtis susidarė dėl nerimto požiūrio į estų kaip svarbiausią respublikoje bendravimo kalbą. „Daugelyje rusų mokyklų estų kalbos pamokos pasidarė formalus dalykas, nebūtina priimti net pedagogo su specialiu išsilavinimu“ (Vahemetsa 1987, 48). Nepakankamą rusų – estų dvikalbystės lygį sąlygoja ir žema migrantų kultūrinė orientacija, nebuvimas kultūrinės motyvacijos, kuri skatintų mokytis vietinių gyventojų kalbos, domėtis respublikos kultūra (Hint 1987, 49).

Didelių abejonių lingvistams, psichologams, pedagogams kelia ankstyva antrosios kalbos mokymo pradžia – ikimokykliniame amžiuje, pirmoje klasėje (Hint 1987, 68–69)⁶. Kaip rodo vaikų kalbos vystymosi tyrimai, gimtosios kalbos gramatikos pagrindų vaikas išmoksta penktaisiais – šeštaisiais gyvenimo metais. Kalbos stilistinių priemonių pradedama mokytis tik dešimtaisiais metais. Kalbos stiliaus ir kalbos etiketo įgūdžių pasiekiami sunkiausiai (Kuresoo, 1984). „Kai bendrauti kita kalba pradedama dar prieš suvokiant gimtosios kalbos stiliaus niuansus, gimtoji kalba gali likti stilistiškai neišlavėjusi. Tokiu atveju, kalbant dviem kalbom, niveliuojamos stiliaus ypatybės ir kalbos niuansai. Daugelis dvikalbių antrosios

⁶ Apie tai dar 1938 m. yra rašęs Tartu universiteto rektorius profesorius A. Kortas: „Nuomone, kad ankstyva dvikalbystė skatina vaiko intelektualinį ir dvasinį vystymąsi, yra nepagrįsta. Ankstyva dvikalbystė nedaro vaiko intelektualinio ir dvasinio išsivystymo dukart didesnio, bet atvirkščiai, – perpus jį sumažina“ (Koort A. Kakskeelsus ja väikelaps. P. 36 // Akadeemia. 1938. Nr. 1. P. 33–43). Dar plg. Jacikevičius A. Daugiakalbystės psichologija. V., 1970.

kalbos (blogesniu atveju – ir gimtosios) kultūros aukščiausio lygmens taip ir nepasiekia“ (Hint 1987_b, 53).

Mokslininkai atkreipia dėmesį ir į tai, kad per anksti pradėdant veikti dviem kalboms, sutrinka kalbos padargų koordinacijos vystymasis, gali atsirasti mikčiojimas, reikštis disgrafija. Be to, nurodoma, jog dviejų kalbų veikiamas vaikas, neturintis tvirtų gimtosios kalbos gramatikos pagrindų, vienos kalbos gramatinį modelį taiko kitai kalbai (Kuresoo 1984; Hint 1987_b, 53).

Kaip pavojingiausią iš galimų vaiko kalbos ugdymo sutrikimų psicholingvistai nurodo nepakankamą sąvokų formavimąsi, abstrakčiųjų sąvokų neapibrėžtumą ir operavimo jomis netvirtumą. Mokslininkai neneigia, kad dvikalbio vaiko žodyno atsargos yra kur kas didesnės negu bendraamžio, augusio vienkalbėje aplinkoje, tik iki galo susiformavusių sąvokų dvikalbis vaikas turi mažiau ir jomis operuoja netvirtai. Bendras psicholingvistinis dvikalbio vaiko išprusimas yra kur kas žemesnis negu vienkalbčio (Hint 1987_b, 54).

Neneigiant pozityviųjų dvikalbystės aspektų ir faktų, kad tam tikrais atvejais vaikai gali laisvai ir tobulai kalbėti keliomis kalbomis (Hint 1987_b, 49), nurodoma, jog „negatyvūs dvikalbystės reiškiniai yra daug pavojingesni mažų bei vidutinių gabumų ir silpnos psichinės konstitucijos vaikams. Kreipiant akis į tokius vaikus, visai pagrįstas kai kurių mokslininkų retorinis klausimas: dvikalbystė ar pusiaukalbystė?“ (Hint 1987_b, 54).

Pusiaukalbystės, arba vaiko (ir suaugusio žmogaus), veikiamo dviejų kalbų, nesugebėjimo aiškiai reikšti mintis nė viena kalba, požymiai ir yra 1) nepakankamai susiformavusios sąvokos, žemas abstraktaus mąstymo lygis, 2) gramatinių ryšių nesuvokimas ir nesugebėjimas sudaryti taisyklingų sakinių, 3) nepakankama kalbos padargų koordinacija (Hint 1987_b, 53). Ši reiškinį sukelia per ankstyvas ir prievartinis antrosios kalbos mokymas, neatsižvelgiant į vaiko subrendimo lygį ir gabumus (Ruutsoo 1987, 650).

Užsienio patirtis, stiegiant mišrius vaikų darželius, ypač perspėja. Vaikų darželyje, kuriame kalbama ne gimtąja kalba, į ikimokyklinio amžiaus pabaigą vaikas gali psicholingvistiškai atsilikti net 1–2 metus. Ne gimtąja kalba dėstomoje mokykloje atsilikimas spartėja (tyrimų duomenimis, tokiomis sąlygomis augęs 12 metų vaikas pagal kalbos mokėjimą gali likti 8–9 metų vaiko lygio) (žr. Hint 1987_b, 49). Todėl šalyse, kuriose kalbama keliomis kalbomis (Švedijoje, Suomijoje, Kanadoje), antrosios kalbos pradėdama mokytis tik 2–3 klasėje.

Lingvistai, tiriantys kalbų kontaktus, nurodo galimą gimtosios kalbos, kurią veikia kita, didesnės tautos, kalba, destabilizaciją. „Kai kultūros skiriasi arba yra lygiavertės, greitos asimiliacijos bijoti nėra pagrindo. Tačiau kalbos struktūros destabilizacijos bijoti yra dėl ko. Pirmiausia darosi neapibrėžti patys aukščiausi kalbos vartosenos lygmenys – stiliaus ypatumai, nuojauta dėl kalbos tikimo vienai ar kitai situacijai, kalbos etiketas. Pamažu imamos painioti žodžių reikšmės ir žodžių tarpusavio ryšiai. Po to, kitos kalbos veikiami, kinta sakinių modeliai ir gramatinių formų vartojimo dažnumas, darosi netikslus žodžių valdymas, braunasi kitos kalbos parazitiniai žodžiai ir verstiniai frazeologizmai, ir pagaliau gali pakisti net tarimas“ (Hint 1987_b, 55).

Šios trumpai nušviestos problemos yra daugelio Estijos TSR lingvistų, psichologų, sociologų, filosofų, rašytojų minties vaisius. Pirmą iškeltos daugiausia publicistine forma, jos turėtų susilaukti įvairių sričių mokslininkų tyrinėjimo (Hint 1987, 69). Moksliniai dvikalbystės pagrindai ir ištikimybė tiesai padėtų išvengti daugelio skubotų, gerai neapgalvotų žingsnių.

LITERATŪRA

- Hint M. Demokraatia ja keel // Edasi, 29. mai, 1987.
- Hint M. Vaateid kakskeelsusele roosade prillideta // Vikerkaar. 1987b. Nr. 6. P. 51–56; Nr. 7. P. 46–50.
- Hint M. Kakskeelsus ja kaksmeelsus // Vikerkaar. 1987c. Nr. 9. P. 67–70.
- Kallas T. Need keerulised keelevahekorrad // Sirp ja vasar, 6. märtsi, 1987; 13. märtsi, 1987.
- Karotom N. Keelest, kakskeelsusest ja rahvussuhetest // Õhtuleht, 12. novembri, 1987.
- Kuresoo U. Emakeeleõpetuse mureprobleemid ja keelekorraldus // Keel ja kirjandus. 1984. Nr. 12. P. 713–725.
- Laast A. Veel kakskeelsusest // Vikerkaar. 1987. Nr. 9. P. 70–71.
- Ruutsoo R. Keelest, kultuurist ja keeleökoloogiast // Keel ja kirjandus. 1987. Nr. 10. P. 587–598; Nr. 11. P. 646–654; Nr. 12. P. 716–724.
- Savisaar E. Rahvussuhetest Eestis: 1970.–1980. aastad. I. // Vikerkaar. 1987. Nr. 9. P. 50–56.
- Vahemetsa A. Kakskeelsusest nii, nagu see reaalselt ühiskonnas eksisteerib // Vikerkaar. 1987. Nr. 8. P. 47–49.
- Vilo A. Kas me ikka oleme täisväärtuslikud // Edasi, 13. oktoobri, 1987.
- Михальченко В. Ю., Шахнарович А. М. Не следует драматизировать // Радуга. 1987. № 11.
- Пяль Э. Н. Развитие национальных языков в СССР и современные проблемы двуязычия // Проблемы эстонско-русского и русско-эстонского двуязычия (На материале Эстонской ССР). Таллин, 1985. С. 5–39.